

ÉS NEMZETKÖZIVÉ LESZ HOLNAPRA A VILÁG...

Adalékok a nemzeti kérdéshez

BÁLINT ISTVÁN

Napjaink egyik legtöbbet emlegetett, vitatott kérdése — nálunk, a vajdasági magyar értelmiség körében is — a nemzetek közötti viszonyok problémája. Ez érthető is, hisz az öngazgatás fejlődésének mai szakasza és a KSZ politikájának a mindennapi élet minden terén való érvényesítésére irányuló erőfeszítések egyaránt napirendre tűztek néhány olyan kérdést, amely iránt évekig alig mutattunk érdeklődést. Ez az érdeklődés azonban igényt támaszt arra, hogy elméleti síkon is elmélyültebben foglalkozzunk ezekkel a kérdésekkel. Cikkünk ehhez kíván néhány adalékot szolgáltatni.

A TÖRTÉNELEM

A nemzeti kérdés marxista taglalásának eléggé feldolgozott anyagából csak egyetlen mozzanatot ragadnánk ki, történelmi távlatként: a nemzeti és nemzetközi viszony alakulását a munkásmozgalomban. Kis leegyszerűsítéssel öt szakaszt különböztethetünk meg: az első — ennek a viszonynak megfogalmazása Marxnál; a második — a nemzetköziség elárulása a II. Internacionálé pártjai részéről; a harmadik — Lenin újrafogalmazza a kérdést; a negyedik — a nemzetköziséget a Szovjetunió szolgálatába állítják; és az ötödik — az új válasz megtalálásának kísérlete nálunk.

A kérdés marxi megfogalmazásával kapcsolatban számolnunk kell azzal, hogy Marx az egységes nemzeti államok megalakulásának — a német és olasz egység létrejöttének —, a nemzeti mozgalmak fellángolásának korszakában alkotta meg elméletét. Magától adódott tehát, hogy állást kellett foglalnia ezekben a kérdésekben is. Állásfoglalása egy percig sem lehetett vitás: a nemzetek felszabadulásának kérdése csak a proletariátus harcának megvalósításában vizsgálható, ami annyit jelent, hogy egyrészt a nemzeti szempontokat alá kell rendelni a proletariátus nemzetközi érdekeinek, másrészt a nemzeti felszabadulás csakis a proletariátus győzelmének vívmánya lehet. A konkrét helyzet szabta meg, hogy a marxi tanítás melyik elemére esett a hangsúly. Amikor a nemzeti elvakultság ellen kellett fellépni, Marx tétele az volt, hogy a munkásoknak nincs hazájuk. Amikor azt kellett hangsúlyozni, hogy a nemzeti mozgalmak a proletariátus harcának részévé válhatnak, akkor a marxista kiindulópont így hangzott: „Egyetlen nem-

zet sem lehet szabad, amíg más nemzeteket nyom el. Németország felszabadítása tehát lehetetlen, ha Lengyelország nem szabadul fel a német elnyomás alól. És ezért Lengyelországnak és Németországnak közös érdeke, hogy a lengyel és német demokraták együtt dolgozzanak mind a két nép felszabadításán.”

A nemzethez való helyes viszony tette lehetővé, hogy a marxizmus átvette mindazt, ami a nemzeti mozgalmak iránti viszonyban a legpozitívabb volt. (Például a már idézett tételt, hogy nem lehet szabad az a nép, mely más népeket leigáz, amely Herzen megfogalmazásában így hangzott: „Nem lehet úgy elkezdni a szabadság korát saját hazánkban, hogy meghúzzuk a kötelet a szomszéd nyakán... Mert azok a katonák, akik ma a lengyelekre lőnek, tegnap a parasztokra lőttek, és holnap is parasztokra, tehát saját atyjukra és testvéreikre fognak lőni.”) Ugyanakkor a marxizmus szembefordult a nemzeti egység mindenfajta erőltetésével, a társadalmi ellentétek letompításának minden kísérletével; az különböztette meg a különféle nemzeti mozgalmaktól, hogy a nemzeti egységet nem tekintette öncélnak, amelynek minden mást alá kell rendelni, hanem inkább eredménynek, a néptömegek felszabadításáért vívott következetes harc normális velejárójának. S végül a marxizmus szembeszegült a munkásmozgalom „nemzetietlen”, „hazafiatlan” szárnyával. Marx kifigurázta Lafargue-ot, amikor a nemzeti szempontok lebecsüléséről beszélt az Internacionálé ülésén, de ezt a beszédet franciául mondta el, tehát olyan nyelven, amelyet a jelenlevők kilenc tizede nem értett. A nemzet és a haza szerepét tagadó irányzatok ellen a legerélyesebben fölvetta a harcot: Bakunyin ellen, aki az állammal való abszolút szembenállását a nemzetre is kiterjesztette („A modern felfogás — írta — a humanitás és igazság szempontjából, amilyenek azokat a történelmi fejlődés folytán végre megérteni tanultuk, a hazafiság egy rossz, korlátolt és végzetes szokás”); Proudhon ellen, aki szerint a nemzet a múlt reakciós maradványa, és a munkásosztálynak napirendre kell térnie felette.

A fenti elvek a minimumra csökkentették a nemzeti kérdéssel kapcsolatos illúziókat. Nemcsak azt az illúziót foszlatta szét a marxizmus, hogy a burzsoázia képes a munkásosztály érdekeit képviselni, tehát hogy a nemzeti szempontok és érdekek erősebbek lehetnek az osztály-érdekeknél és szempontoknál is, hanem azt az illúziót is, amely lebecsüli a nemzeti szempontok hatását a munkásmozgalomban. Persze, elég sok illúzió maradt még így is. Ezek azonban a forradalmár illúziói, a harcosé, aki annyira meg van győződve igazáról, hogy közelibbnek hiszi a győzelmet, mint amilyen közel valójában van. Közismert, hogy Engels már 1844-ben azt írta, hogy Angliában minden percben várható a mindent elsőprő proletár forradalom kitörése. Marx és Engels később is minden forradalmi megmozdulást abból a szempontból vizsgálta, hogy mennyivel hozza közelebb, mennyiben tüzi napirendre a proletár forradalmat. És ha azt vizsgáljuk, miért voltak illúziók ezek a remények, a világot oly reálisan felmérő Marx miért tévedett, amikor közelibbnek tartotta a proletár forradalom lehetőségét, mi az, amit nem kalkulált bele a számításba, miért győzött a proletár forradalom csak jóval később, Marx halála után, egy olyan országban, amelyben legkevésbé várták —, akkor a nemzeti elemeket is figyelembe kell venni. A kérdés elméleti részénél kell magát a problémát tisztáznunk,

itt elég megállapítanunk: a kalkuláció azért volt téves, mert mindig a nemzeti elemek kerültek felül, még akkor is, amikor minden logika szerint a nemzeti érdekeket is csak az osztályharc következetes végigvívásával lehetett érvényesíteni; a nemzeti érdekeket és szempontokat vitték győzelemre még azok a mozgalmak is, amelyeknek minden számítás szerint a proletariátus forradalmába kellett volna átnőniük.

A következő szakasz a nemzeti szempontok teljes és nyílt győzelmét hozta az osztályharc szempontjai felett — ez a II. Internacionálé csődje. A munkásmozgalom szempontjából ugyanis mindig világos volt, hogy a háború olyan nemzeti érdekeket jelent, amelyek már nem egyeztethetők össze a munkásosztály érdekeivel, túlmennek azon a határon, amíg a munkásosztálynak közös érdekei lehetnek a nemzet többi részével, pontosabban csakis a munkásosztály ellenségeinek érdekeit szolgálják. Ezért nem vitás, hogy a háború kérdésében a szociáldemokrata politikusoknak választaniuk kellett az osztály és a nemzet érdekei között, mert eltűnt minden illúzió arról, hogy a két érdek összeegyeztethető. És a nyugat-európai szociáldemokrata pártok a nemzeti szempontokat választották. Mint Lenin írta: „A II. Internacionálé, amelynek sikerült 25—45 év (attól függően, hogy 1870-től vagy 1889-től számítjuk-e) alatt rendkívül fontos és hasznos munkát végeznie a szocializmus széles körű elterjesztésében, és erőinek előzetes, alapvető, legegyszerűbb megszervezésében — eljátszotta történelmi szerepét, és meghalt. Legyőzött, nem annyira von Klutzkow, hanem az opportunizmus által... Az Internacionálé nem abban áll, hogy ugyanannál az asztalnál ülnek, és képmutató, szóvirágos határozatokat írnak olyan emberek, akik azt hiszik, hogy igazi internacionalizmus, ha a német szociáldemokraták igazolják a német burzsoázia felhívását, hogy lőjenek a francia munkásokra, a franciák pedig a francia burzsoázia felhívását, hogy a »haza nevében« lőjenek a német munkásokra.”

A nemzeti szempontoknak ez a diadala a munkásmozgalom egyik legnagyobb kudarca, és az egyik legnagyobb csalódást az okozta, amikor a munkások nem egy nagyvárosban tüntettek a háború mellett. Lenin a mindenben eluralkodó nemzeti szempontokkal szemben ismét következetesen érvényre juttatta a proletariátus nemzetközi szempontjait. Nemcsak a nemzeti vizekre evező szociáldemokratákat ítélte el a legerélyesebben, hanem felelevenítette az alapvető igazságot: nem lehet szabad az a nép, amely más népet leigáz, és ismét diadalra vitte a marxizmus egyik alapelvét: az osztályharc érdekei az elsődlegesek, a nemzeti szempontok csakis ennek alárendelve lehetségesek.

A lenini elmélet azonban nemcsak pusztán újból érvényre juttatta a marxi igazságokat, hanem már a történelmi tapasztalatokat is hasznosította. Az egyik ilyen tapasztalat: a nemzet nagyobb szerepet játszik a munkásmozgalomban, mint Marx korábban látta, s éppen ezért a munkásosztálynak szabatosabban ki kell dolgoznia taktikáját a nemzetek létezésével, sajátos szempontjaival teremtett helyzetben. Ezt a tapasztalatot hasznosítja a népek önrendelkezési jogáról szóló lenini elmélet. Közismert alaptételei: „A bérmunkás minden esetben kizsákmányolt marad, és a harc ez ellen megköveteli a proletariátus függetlenségét a nacionalizmustól, úgymondva, a proletárok teljes semlegeségét a különböző nemzetek burzsoáziájának az elsőbbségeért vívott harcában. És a legkisebb támogatás, amit bármelyik nemzet proleta-

riátusa ad »saját« nemzeti burzsoáziája kiváltságainak, elkerülhetetlenül kiváltja más nemzetek proletariátusának bizalmatlanságát, gyengíti a munkások nemzetközi osztályszolidaritását, a burzsoázia örömeire megbontja egységüket. És az önrendelkezés vagy elszakadás jogának tagadása a gyakorlatban elkerülhetetlenül az uralkodó nemzet kiváltságainak támogatását jelenti.” A proletariátus harcának előfeltétele tehát az, hogy lerázzunk minden álhazafiságot, annak még nyomát is, hogy saját nemzetünk sajátos nemzeti szempontjait képviseljük más nemzetekkel szemben, ezért minden állami vagy nagyhatalmi szemponttal szemben el kell ismerni minden nép elszakadási jogát. Csak ezen az alapon épülhet fel a nemzeti mozgalmak és a munkásmozgalom egysége. Minden más alapon csak oda juthatunk el, hogy a nemzeti érdek és szempont, a nemzeti harc akadályozza a munkásmozgalom osztályharcának kibontakozását, sőt ellene is fordulhat.

Mint ismeretes — szintén nem eléggé kielemezett okokból —, Leninnek ez az elmélete nem talált teljes megértésre még a munkásmozgalom forradalmi részénél sem. Rosa Luxemburg például azt fejtegette, hogy a nemzetek önrendelkezési jogának elismerésével Lenin veszélybe hozta az októberi forradalmat. „Azért — írta —, ami a katonai győzelmet Oroszország összeroppanásává és szétesésévé tette, részben a bolsevikok hibásak. A bolsevikok sokban maguk növelték a helyzet objektív nehézségeit azzal, hogy politikájuk előterébe tették a népek ún. önrendelkezési jogáról szóló jelszót, vagyis azt, ami a szólam mögött lényegében rejtett: Oroszország állami szétesését.” Ha az októberi forradalom elbukik, akkor ezt a fejtegetést egész nyugodtan fel lehetett volna használni annak megmagyarázására, hogy mért bukott el. De az októberi forradalom győzött, és ezzel igazolását adta annak, hogy a nemzeti és az osztályharc közötti viszonyt Lenin ítélte meg helyesen és nem Rosa Luxemburg, elsősorban azért, mert Lenin sok marxistánál világosabban látta, hogy a nemzet milyen erőt képez.

Egy alaposabb elemzés könnyen kimutathatná, az októberi forradalom győzelmében hogyan játszott közre az, hogy a bolsevikok eredményesen tudták kombinálni a nemzeti és nemzetközi szempontokat. Az októberi forradalomban ugyanis szerepet játszottak a nemzeti szempontok — „ne hagyjuk, hogy Pétervár német kézre kerüljön” — és a nemzetközi szempontok — „az orosz proletariátusnak vállalnia kell a forradalom kirobbantásának kockázatát, mert ezzel elindítja a világforradalmat; kötelessége vállalni a forradalmat, mert neki van legkedvezőbb feltétele arra, hogy a világforradalom mindent elsöprő hullámát elindítsa”. Fel kell azonban figyelni arra is, hogy amikor ez a két elem — a nemzeti és nemzetközi szempont — ellentétbe került egymással, akkor Lenin, a bolsevikok között ható egyéb áramlatokkal szemben, habozás nélkül a nemzeti szempontok érvényesítése mellett foglalt állást. Amikor Trockij a világforradalom érdekében a háború folytatása mellett volt, a fiatal szovjet állam érdekében Lenin habozás nélkül a breszt-litovszki béke megkötése mellett szállt síkra.

Itt most nem fejthetjük ki alaposabban, hogyan nőttek a Lenin által elismert nemzeti szempontok a nemzetközi helyébe, hogyan olvastották magukba a nemzetközi szempontokat. Kezdetben nem is volt vitás: a Szovjetunió támogatása és megvédése az egész világ munkáosztályának nemzetközi feladata. Ez a helyzet azonban már kezdettől

fogva magában hordott egy nagy veszélyt is: a munkásosztálynak ezt a nemzetközi érdekét állami, nagyhatalmi szempontok szolgálatába állíthatják. Minél jobban önállósultak és a társadalom fölé nőttek a bürokratikus erők, annál inkább azonosították saját érdekeiket a munkásosztály nemzetközi érdekeivel, annál inkább igyekeztek saját érdekeiknek alárendelni a nemzetközi munkásosztály szempontjait. A csehszlovákiai beavatkozás például nem teremtett új helyzetet, hanem csak ismét felszínre hozta, hogy a tömbérdekek minden más nemzeti és nemzetközi érdek fölé nőttek, ezeket a tömbérdekeket pedig azonosítják egy ország nagyhatalmi érdekeivel. Ezzel a nemzeti és nemzetközi szempontok közötti viszony ismét teljes bonyolultságában áll előttünk. Továbbra sem tagadható, hogy a Szovjetunió fennállása a szocializmus fejlődésének világméretű biztosítéka. De ez a szempont csak akkor érvényesülhet, ha számolunk a nemzeti szempontokkal is — éppúgy, mint ahogy Lenin korában a forradalmat csakis a népek önrendelkezési jogának elismerésével lehetett megvívni. Leegyszerűsítve: a Szovjetunió csak akkor és addig lehet a népek önállóságának és függetlenségének védnöke az imperializmussal szemben, amíg ő maga nem veszélyezteti ezt az önállóságot és függetlenséget. A csehszlovák tapasztalatot — a nagyhatalmi érdekek fölülkerekedését a nemzeti sajátosságok érdekein — ki kell egészíteni egy másik keserű tapasztalattal, a szovjet—kínai viszály tapasztalatával: két nagy, diadalmas proletár forradalom országa majdnem háborút kezdett egymással, bizonyítva, hogy a vélt vagy tényleges nemzeti szempontok minden más fölé emelkedhetnek.

A nemzeti mozzanat tehát másodszor is csalódást okozott a munkásmozgalomnak. Először, amikor a munkások tüntettek a háború mellett, pártjaik, képviselőik pedig a háborúra szavaztak. Másodszor, amikor az állami, nemzeti érdekek katonai beavatkozáshoz vezettek, és majdnem háborút robbantottak ki két szocialista ország között. Ez a két nagy csalódás szükségessé teszi az újabb elméleti vizsgálódást a nemzeti kérdésben, s az elméleti felfedezések hasznosítását a jugoszláv gyakorlatban.

AZ ELMÉLET

Elméletben látszólag egyszerű és világos a nemzeti kérdés. A marxista irodalomban megtalálható a nemzet meghatározása, keletkezése titkának megfejtése, és az államhoz való viszonyának, ezzel „elhalásának” magyarázata is. A konkrét vizsgálatok azonban gyakran még elméleti síkon is tisztázatlan kérdéseket tárhatnak fel.

A meghatározás: a nemzet olyan emberi közösség, amelyet a nyelv, a terület, a kultúra, a történelem és más tényezők közössége fűz egybe. Ezzel a meghatározással kapcsolatban azonban több kérdés vetődik fel. A legfontosabb az állammal és az országhatárokkal áll kapcsolatban. Az országhatár, más államhoz tartozás erősebb tényező-e, mint a többi tényező közössége, vagyis elegendő-e önmagában ahhoz, hogy minden más tényező közössége ellenére külön nemzet kialakulásához vezessen? Mert mondjuk az USA esetében még aránylag elég világos a helyzet. Van egy angol és egy amerikai nemzet. Bár ezt a gondolatot

is ritkán vezetjük végig. Van egy ausztráliai és egy új-zélandi nemzet is, hiába beszélnek ugyanúgy angolul, hiába van meg a kultúra stb. közössége, és a külön történelem aránylag rövid időt ölel fel? Vagy talán csak angol nép van több különböző államban, ezzel létrehozva azt a lehetőséget, hogy az állami közösség erősebb, mint a nemzeti közösség? (Különben már erre is van példa: a rhodesiai angoloknak még idejük sem volt arra, hogy rhodesiai angol nemzetté alakuljanak — ha egyáltalán lehet ilyesmi —, és máris fellázadtak az angol nemzet közössége, állama ellen.)

Még bonyolultabb a helyzet a több nemzetiségű államokban. Van-e egy kanadai nemzet, vagy pedig kanadai angol nemzet, és kanadai francia nemzet létezik, vagy pedig a nemzet mint kategória már egyáltalán nem használható? Van-e svájci nemzet, vagy svájci olasz, francia, német nemzet van, vagy pedig itt sem lehet használni a nemzet kategóriát? Egyetlen francia nemzet van-e egy franciaországi, egy kanadai, egy svájci stb. ággal? Újabban nálunk is egész közvetlenül kezdtek firtatni ezt a kérdést: van-e egy magyarországi, egy csehszlovákiai, egy romániai és egy jugoszláviai magyar nemzet?

Már pusztán az a körülmény, hogy ilyen dilemmák előfordulhatnak és ténylegesen jelentkeznek is, azt mutatja, hogy mégsem olyan világos, mi is az a nemzet. A látszólag világos fogalmak összezilálásáról maga az élet gondoskodott. Itt eddig csak a rhodesiai angolok lázadását említettük, de emléjtjük azt is, hogy De Gaulle egyszer a francia nemzet részének nyilvánította a kanadai franciákat, és jogot formált arra, hogy érdekükben fellépjen. Még nagyobb meglepetésről gondoskodtak például a belgák. Nemrég még mindenki nyugodtan beszélt volna belga nemzetről, hisz Belgium már régóta él területi, történelmi és kulturális közösségben. És akkor egyszerre kiderült, hogy nem belgák, hanem flamandok és vallonok; az a tény, hogy más nyelven beszélnek, minden más közösséget megbont. Még tovább menve: az észak-írországi események bebizonyították, hogy egy nemzet keretein belül nemcsak az osztályellentétek teremthetnek különbséget. Az, hogy ugyanannak a népnek egyik része katolikus, a másik protestáns, olyan különbséget teremt, hogy nemcsak a többi tényező közösségét semmisíti meg, hanem a szó szoros értelmében egymásnak ugratja ugyanannak a népnek a fiait.

Ennyi már önmagában is szükségessé teszi, hogy felülvizsgáljuk, milyen emberi közösség is az, amit mi nemzet névvel jelöltünk. A marxista elmélet szerint ezt a közösséget az árutermelés hozta létre. „E mozgalmak gazdasági alapja — írta Lenin — abban van, hogy az árutermelés teljes győzelméhez szükség van a belső piac meghódítására a burzsoázia részéről; szükség van az ugyanazt a nyelvet beszélő lakosság területének állami egyesítésére, azzal, hogy eltávolítanak minden lehetséges akadályt ennek a nyelvnek a fejlődése és irodalmi megszilárdulása útjából.” Az árutermeléssel ledőltek a régebbi korlátok, amelyek akadályozták a nagyobb közösségek kialakulását. Az árutermelés egyben hatóereje lett annak, hogy e nagyobb közösség, a szélesebb piac érdekében kialakuljanak a nemzeti államok. Ez az egybeforrás már maga is két formában mehetett végbe. Az egyik a francia vagy angol forma: a belső határok és korlátok ledöntése, a különböző országrészeket egyesítő szálak erősítése. A másik forma az olasz vagy

német megoldás: a kis államok felszámolása, egyesítése. Az általános törvényszerűségbe már itt eltolódást vittek a konkrét állami és egyéb erőviszonyok. Ezért maradt meg a kérdés: van-e külön német, osztrák és svájci német nemzet, olaszországi és svájci olasz nemzet, csak azért, mert az egyesülés hulláma megtört az osztrák illetve svájci határon.

Még bonyolultabb helyzet alakult ki a soknemzetiségű államokban. Egyrészt a nemzetté válás folyamata, és a folyamatot elindító, befolyásoló tényezők — a burzsoázia jelentkezése, harc a piacokért stb. — egymással állították szembe az alakuló nemzeteket. Csak ezért tudta például Bécs az 1848-as magyar forradalom ellen kijátszani a többi nemzetet, tehát nem egyszerűen a forradalom és ellenforradalom állott egymással szemben, hanem különböző népek ugyanabból a forrásból táplálkozó forradalmi mozgalma, amit az ellenforradalom egymás ellen játszhatott ki. (Kissé leegyszerűsítve: amíg a latin volt a hivatalos nyelv, senki sem tulajdonított jelentőséget annak, hogy magyar vagy horvát beszéli-e ezt a nyelvet, mihelyt azonban magyar lett a hivatalos nyelv, egyszerre felszínre tört, hogy az éppúgy idegen nyelv, mint az osztrák.) Másrészt a soknemzetiségű államok módosítottak egy másik törvényszerűséget is: a nemzetek a nemzeti államtól, annak kialakulásától függetlenül jöttek létre, vagyis ugyanannak az államnak — ami a piac és egyéb tényezők közösségét is jelenti — a keretében; gyakorlatilag tehát a piac nemzetet teremtő szabályának ellentmondóan alakultak ki. A helyzet persze igazán bonyolulttá csak akkor vált, amikor pl. az angol nemzet egyes részei az önálló államok egész sorát hozták létre. És máris jelentkezik a kérdés: hogyan alakulhatnak ki az afrikai nemzetek, amikor ugyanannak a törzseknek — egy nyelvet beszélő és más szálakkal is összefűzött emberek közösségének — tagjai néhány államban vannak szétszórva, ugyanannak az államnak a határain belül pedig különböző törzsek élnek, olyannyira, hogy mondjuk Conakry lakói egymás között is csak franciául értik meg egymást, mert a másik törzs nyelvét nem ismerik.

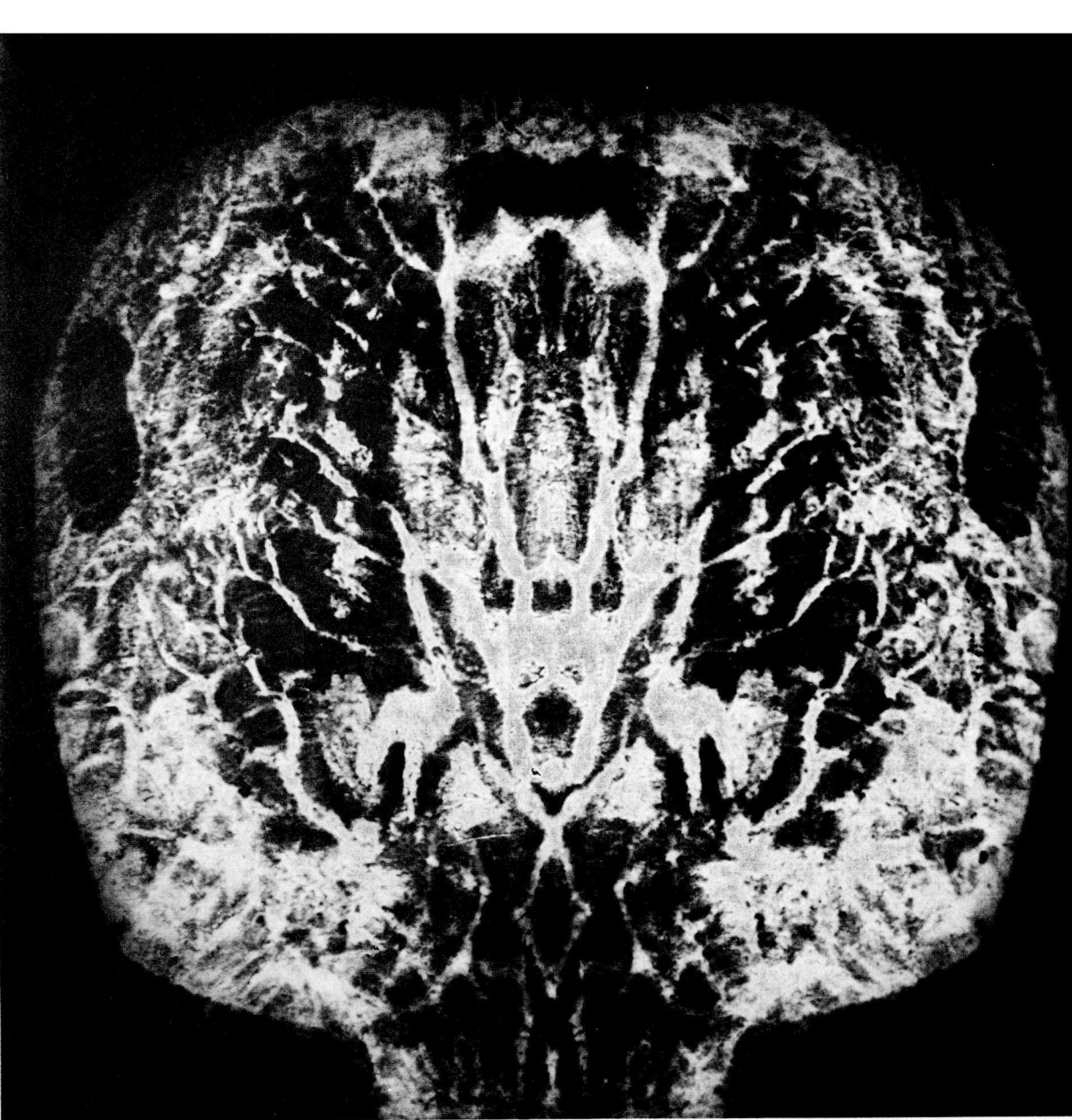
Akármelyik oldalról közelítjük is meg a kérdést — akár a nemzet meghatározásából, akár pedig kialakulásából kiindulva vizsgáljuk — mindig oda jutunk, hogy az állam és a nemzet közötti viszony sokkal bonyolultabb, mint ahogy az első pillanatra vagy a látszólag nagyon is világos elmélet szempontjából látszik. Ezért csak sajnálhatjuk, hogy a marxi elmélet csak néhány elemét adta meg az állam és a nemzet közötti viszony meghatározásának. Egyik központi eleme — a nemzet az állam elhalása előtti korszak kategóriája — csakis az állammal együtt vizsgálható. A legvilágosabb mozzanat ezzel kapcsolatban: az állam demokratizálása a nemzeti kérdés megoldásának alapja. Az azonban már kevésbé világos, hogyan kell értelmezni Marx klasszikus tételét a Kommunista Kiáltványból, mely szerint a proletariátusnak meg kell hódítania a politikai hatalmat, nemzeti osztályá kell emelkednie, és magának nemzeté konstituálnia. Vagy mit jelent Lenin tétele a nemzet elhalásáról: „A szocializmus célja nemcsak az, hogy megsemmisítse az emberiség szétforgácsoltságát kis államokra, hanem a nemzetek különállóságának megszüntetése is; nemcsak a népek közeledése, hanem egyesülése is.”

Ezek a tételek egyben az egész elmélet kiindulópontjait is megadják. Mielőtt azonban magát az elméletet megpróbálnánk megfogalmazni,

szembe kell néznünk azzal is, hogy e megfogalmazásnál két veszély leselkedik ránk. Az egyik a nemzeti mozzanatok lebecsülése. Erre a veszélyre a kérdés történelmével kapcsolatban elégszer utaltunk. A munkásmozgalom történetében ugyanis minden nagyobb csalódás azzal áll kapcsolatban, hogy fájó meglepetésként hatott: a nemzeti mozzanatok erősebbek voltak, az osztályszempontok fölé kerekedtek, minden törvényszerűség ellenére a munkásosztályt erősebb szálak fűzték saját országának többi polgárához, mint a másik ország munkásosztályához. Ez volt az egyik döntő oka annak, hogy nem váltak valóra Marx reményei: a felszabadításért vívott harc nem csapott át a nemzeti szempontok által megvont határokon, annak ellenére, hogy még a nemzeti felszabadulás igazi érdekei is minden szabály szerint azt követelték, hogy a nemzeti felszabadulás szociális felszabadulássá nőjön át. Ez áll Lenin nagy csalódásának hátterében is: a munkások inkább vállalták a másik ország munkásai elleni harcot, mint a saját burzsoáziájuk elleni forradalmat, hiába kellett volna minden szabály szerint az utóbbit választaniuk, hiába mondták ki annyiszor a munkásmozgalom képviselői, hogy azt fogják választani. És ez most is annyi csalódás forrása: egy országhoz tartozni erősebb kötelék, mint a szocialista közösséghez tartozni. Ez magyarázza a törvényszerűnek tartott, „szabály szerinti” közösségi szempontok mindenáron, ha kell, erőszakkal való érvényesítésének törekvéseit.

A másik veszély — amelyet a nemzeti szálak és tényezők lebecsülésének alfajaként is foghatunk fel — az, hogy csak egyedként kezeljük a nemzetek tagjait. Az első veszély forrása az, hogy figyelmen kívül hagyjuk, hogy a nemzet erősebb, szorosabb közösséget teremtett, mint az osztály, a másiké pedig az a felfogás, mely szerint a közösséget teljes egészében egyedekre bonthatjuk fel, tehát az egyedi egyenrangúság elismerésével a kérdés már meg is oldódott. Ez áll nemcsak a nemzeti kérdés amerikai megoldása mögött, amely pusztán egyedként kezeli a nemzetek tagjait, és a polgári értelemben vett egyenlő föltételek biztosításával gondoskodik a sokfajta nemzet tagjainak egybeolvadásáról. (Amíg a társadalom összetartó ereje nagy, ez a mechanizmus elég zavartalanul működik is, azzal azonban, hogy az összetartó erőnek ellentálló és ellentmondó lényeges erők azért mégiscsak feltörnek — a négerek vagy a Puerto Ricó-iak már részben faji elemekkel vegyülő harcában, de még abban is, hogy a gengsztervilág az olaszok kezében van, azon az alapon, hogy a hivatalos nemzeti közösséggel szemben kialakul az alvilág egy másfajta nemzeti közössége.) A nemzeti közösségeknek egyedekre való levezetése a mi öngazgatói társadalmunkban is sok csalódás forrása lett: kellemetlen meglepetésként hatott, hogy a nemzeti kérdés felüthette a fejét a teljes egyenrangúság állami szavatolása és az öngazgatás minden egyed számára azonos helyzetet teremtő feltételei között is. Ez a körülmény tehát megköveteli, hogy a nemzeti szempontokat egyformán érvényesítsük azzal a felfogással szemben, amely a másfajta közösségek — osztály, emberiség — szempontjait a nemzetiek felett állónak tekinti, meg azzal a felfogással szemben is, amely ezt a közösséget felbontja, és csak a közösséget alkotó egyedeket látja.

A nemzet helyét az emberi közösségben csak akkor érthetjük meg, ha az egyedek társadalomba olvadásának bonyolult mechanizmusát

Papp Oszkár FEJ IV

SZABOKY ZSOLT felvételei

vizsgáljuk. Méghozzá a mechanizmus mindkét elemét figyelembe véve: az egyedek közötti kapcsolatok létrejöttét és ezeknek a kapcsolatoknak az egyedet meghatározó jellegét. Az egyedek közötti kapcsolatokat illetően nem sokat tehetünk hozzá a már elmondottakhoz, amelyek a nemzet és az árutertermelés közötti viszonyt tárták föl. Inkább ennek a viszonynak sajátos értelmezéséről, mint megfejtéséről van szó. A marxizmus ugyanis elég részletesen kimutatta, hogy a nemzet az árutertermelés kibontakozásának folyamatában jön létre. Persze itt nem pusztán a piac, mint a nemzetté alakulás gazdasági alapja, és a burzsoázia, mint ennek a nemzetté alakulásnak a hordozója a lényeges. A nemzet ugyanis nem más, mint a régi szűk emberi közösségeknek fölbomlása, a törzsi, falusi vagy egyéb szűk körre, kis területre korlátozódó közösségek felváltása egy szélesebb, országos közösség létrehozásával. A nemzeti öntudat az új kohézió alapja lehet, de mindenképpen csak másodlagos valami.

A látszólag egységes nemzeti államokban is vannak olyan elemek, amelyeknek létezéséről nem is veszünk tudomást, mindaddig, amíg valami nem zavarja meg a látszólag zavartalan összetartó szálakat. A bretonokat például mindenki franciáknak tekintette, amíg meg nem jelentek a jelszavak: Bretagne a bretonoké! És biztos, hogy sok újságolvasó számára meglepetés volt a hír, hogy Spanyolországban egy fiatal eltávolítottak a bírósági tárgyalóteremből, és távollétében ítékeztek fölötte, mert csak baszk nyelven volt hajlandó beszélni. Arról pedig közismert történelmi adataink vannak, hogyan lettek nagy magyarok a budapesti svábok. A példák mindkét csoportja — amikor a népi, nyelvi tényezők egyszerűen visszavonulnak a nemzeti szempontok elé, és amikor egyszerre kiderül, hogy a látszólagos nemzeti egység keretében nagyon is reális kisebb, más nyelven beszélő, más kultúrájú és törekvésű közösségek is vannak — azt mutatja, hogy az emberi kapcsolatoknak olyan formája jön létre, amely sok minden mást háttérbe szorít.

Ezek a példák meggyőzően mutatják, hogy a nemzet nem valami misztikus közösség — ezért téves a nemzet minden misztifikálása —, de nem is az árutertermelés absztrakt hatásáról van szó — ezért téves a gazdasági determinizmus minden abszolutizálása ezekben a kérdésekben is. Az árutertermelés hatásáról van szó — tehát a misztikus elemeket tényleg le kell vezetni a reális gazdasági tényezőkre —, de nem valami gazdasági determinizmus értelmében. Pontosabban: nem is maga az árutertermelés a lényeges közvetlenül, hanem csak közvetve, azzal, hogy az emberek közötti kapcsolatoknak új formáit teremti meg. Az árutertermelés új közösséget teremtő hatása ugyanis abban nyilvánul meg, hogy a régi önellátó vagy csak véletlenül piacra termelő és ezért a piactól nem függő közösségek körül ledönti azokat a korlátokat, amelyeket az önellátásra való berendezkedés vont köréjük. Ezzel a világ kitágul, a régi bezárkózás, világtól elszigeteltség helyébe közvetlen kapcsolat jön létre a legközelebbi, fizikai, földrajzi közösség határain túl levő közösségekkel; közvetlen függés, amelyet a piacra termelés és a piacról való beszerzés teremt. A nemzeti közösségnek az árutertermeléshez való kapcsolódása az, ami ezt a közösséget majdnem automatikussá teszi, és egyben meghatározza viszonyát a forradalomhoz és az államhoz egyaránt.

A piacra termelés az emberi kapcsolatoknak egy sajátos típusa, még-hozzá a kapcsolatok automatizálásának típusa. A történelem tanulsága szerint az emberiségnek fejlődése során legelőször az önellátás és a munkamegosztás között kellett választania. Történelmi példák mutatják, hogy választhatta az önellátást, a falusi közösségek útját is, és ezen az alapon is létrejöhetett az állam, mint az egyetlen munkamegosztás, az irányítókra és irányítottakra oszlás, a közös ügyek intézőinek kiszakadása a közösségből. Amikor a fejlődés a munkamegosztás útján indult el, jött a következő válaszút: államilag, hatóságilag megszervezni a munkamegosztással bonyolulttá vált ellátást, vagy pedig a piacra bízni a szükségletek kielégítéséről való gondoskodást. Az inkák példája mutatja, hogy az emberiség az első lehetőséget is választhatta volna — az inkáknál ugyanis a munkamegosztással előállított termékek az állami raktárakban futottak össze, és onnan kapta meg mindenki a számára szükséges termékeket, amelyeket mások állítottak elő.

A piacra termelés automatizálja, a szervezés szükségességét minimumra csökkentve rendezi az emberek közötti kapcsolatokat. A munkamegosztás bizonyos pontján termelő egyedek a piac révén kerülnek egymással kapcsolatba, hamarosan létrejön a pénz is, ezeknek a kapcsolatoknak a legautomatikusabb és legabsztraktabb formája, amelyben még az is elvész, hogy a munkamegosztásban egy sajátos áru előállítására szakosított emberek közötti kapcsolatot közvetít. A marxizmus, mint már mondtuk, az automatizálódott emberi kapcsolatoknak ehhez a formájához kötötte a nemzetet is — a pénz, mint a közösségnek absztrakt hordozója, közvetítője, és a nemzet, mint ennek a közösségnek a tudata, az összetartozásnak az ideológiája. Ez egyben a nemzeti közösség automatizmusának magyarázata is — a nemzeti öntudat kialakulásához és fenntartásához a minimális emberi, tudatos erőfeszítés szükséges, mert a mindennapi élet, a család, a nyelv stb. úgyszólván önmagától kialakítja, míg a többi közösség tudatának kialakítása jóval több tudatos erőfeszítést követel, még az osztályközösség tudatosításához sem elegendő a mindennapi gyakorlat, különben nem lenne szükség a marxizmusra sem mint a proletariátus osztálytudatának elméletére, tudatosítására.

Bővebb magyarázatra szorul azonban, hogy ebbe az automatizmusba kezdettől fogva sajátos elemet visz az állam, amely ugyanis kezdettől fogva nemcsak az osztályerőszak szerve, hanem az emberi kapcsolatok automatizmusának bizonyos kerete, sőt szervezője is. Nem is arról van szó csupán, hogy az emberi társadalom árutertermelő típusában mindig küzdött egymással két irányzat: a szabad és az államilag tervezett árutertermelés irányzata (már a Római Birodalomban a rabszolgamunkán alapuló szabad árutertermelés korszakát az államilag szabályozott árutertermelés váltotta föl), sokkal inkább arról, hogy az árutertermelés még legszabadabb, legkötetlenebb, legautomatikusabb korszakában is föltételez bizonyos állami keretet. Ennek a keretnek a szavatolása ott kezdődik, hogy az állam gondoskodik a piacra termelés elemi követelményeiről — a nyugodt, fosztogatástól, támadástól, sokfajta zavaró körülménytől mentes munkáról — egészen addig, hogy az állam áll a legabsztraktabbá vált kategóriák mögött is — a pénz csak azért lehet az emberek közötti kapcsolat legelvontabb formája, ennek a kapcsolatnak a közvetítése, mert mögötte ott áll az állam mint biztosíték,

hogy a kapcsolatoknak ezt a formáját mindenki elismeri, mint kezeség, hogy a tényleges emberi kapcsolatok helyébe nem lehet valami más — hamis pénzt — állítani.

Ezzel már adva van, hogy az állam nem pusztán az osztályelnyomás eszköze, hanem bizonyos közösség is. Az államnak ilyen közösséget teremtő hatásával magyarázható, hogy az országhatárok nem pusztán vonalak a térképen, hanem ténylegesen egy közösség kereteit jelentik, olyannyira, hogy néhány lépéssel arrább — bár sem a táj, sem az emberek nem változnak — egy ellenséges világ kezdődhet. A konkrét formákon múlik, hogy ez a közösség milyen formát ölt. Lehet szabadabb és lazább — ahol a kialakult kapcsolatok egész vérkeringésével, számtalan szállal összefűzött egység többé-kevésbe nyitott határokkal bír —, és lehet mereven elzárkózó, kifelé és befelé zárt egész. A határ mindenképpen egy kialakult egységet, közösséget zár el egy másik közösségtől. Ezen a határon belül számos közös érdek hat. A legelemibb érdek: üzemben, életben tartani ezt az egészet, ezt a szervezetet, mert enélkül a tagok halálra vannak ítélve, a civilizáció jóval alacsonyabb fokára esnének vissza, mielőtt nincs közösség, amely szavatolja az áru vérkeringését, gondoskodik a közszolgáltatásokról. Lehetnek érdekek, amelyek ezt a közösséget szembeállítják más közösségekkel — a határon túli világ lehet az extraprofit forrása is (már Marx foglalkozott azzal, hogyan korrumpálja, nyárspolgáriasítja el az angol munkásosztályt az a tény, hogy ő is részesül az angol „haza” által összeharcsolt extraprofitból). És a határon túli világ lehet versenytárs is. Az ideológián — a közösséget tudatosító, a határokon túli világtól elhatároló tudati elemeken — és a fegyelmen — a különféle gépezetek, állam, hadsereg stb. fenntartására létrehozott társadalmi eszközökön — múlik, hogy egy közösség tagja nem pusztán kényszerből, hanem néha bizony lelkesedésből is vállalja a határokon túli közösségek elleni háborút. (Persze, a háború mindig kizökkent a hétköznapiakból, s gyorsan lelohasztja ezt a lelkesedést, legelőször is a közvetlen résztvevők-nél, és ezért a gépezet fegyelmezett üzemeltetése sokkal nagyobb erőfeszítést követel a gépezet egyes csavarjaitól, de viszont éppen ezért az evszázados háborúskodás tapasztalatai kialakították a fegyelem megteremtésének, szavatolásának eszközeit és módjait is.)

Valaminek történnie kell, hogy az állam által megteremtett közösségen belül tudatosodjanak a kisebb közösségek, s ezek a közösségek még az állami közösség többi részével is szembeforduljanak. És itt egyáltalán nem az a leglényegesebb, hogy egy vagy több nemzet államáról van-e szó (ez az, ami megzavarja a nemzet kérdését leegyszerűsítő fejtegetéseket). A lényeg mindig az, hogy elég erős-e az állam által teremtett közösség, vagy pedig valami kisebb közösségekre bomlik szét. Ennek az igazságnak mindkét oldalát közismert példákkal támaszthatjuk alá. A breton francia, a baszk spanyol volt, amíg valami közbe nem jött. Addig Franciaországot vagy Spanyolországot mindenki egy nemzet államának tekintette. És akkor egyszerre kiderült, hogy a bretonok nem franciák, a baszkok nem spanyolok. Elemezni lehet, hogy mi bontotta meg a régi közösséget. Kimutatható, hogy a bretonokat bizonyos gazdasági tényezők elvezették egy szűkebb közösség tudatosodásáig — a mezőgazdaság kérdésének megoldatlansága, egyes vidékek lemaradása a gazdasági fejlődésben stb. Spanyolországban a

gazdasági okok mellett biztosan szerephez jutott a Franco-diktatúra elleni harc is. A lényeg mindig az marad: a társadalomban élő ember mindig a maga hétköznapi életét éli, bizonyos ideológiákra van szüksége, hogy ezekből a hétköznapiakból kinövő problémák tudatára ébredjen (még emlékszünk rá, hogy a feudalizmussal szembeni elégedetlenség hogyan tudatosodott, vagy ha úgy akarjuk, tört fel, jött létre bizonyos új vallási közösségek kialakításában). Így aztán egészen természetes, hogy ezek a problémák abban a formában tudatosodnak, hogy a breton számára egyszerre fontos lesz, hogy ő breton és nem francia.

Másrészről az, hogy egy ország több nemzetiségű, nem jelenti okvetlenül azt, hogy könnyen szétesik. Szabályt felállítani csak konkrét vizsgálat után lehetséges. Svájc példája mutatja, hogy az országhatárral megteremtett közösség erősebb lehet, mint a nyelvi közösség, de ez nem csökkenti a nyelvi közösség szerepét. Ha mondjuk a második világháború alatt Hitler megtámadja Svájcot, akkor a svájci németek éppúgy harcoltak volna a támadók ellen, mint a franciák és olaszok, ha pedig Mussolini támadja meg, a svájci olaszok éppúgy küzdöttek volna, mint a többiek. Ugyanakkor, mihelyt Delémont környéke — gazdasági és egyéb okokból — harcot kezdett egy önálló kanton alakításáért, egyszerre fontos lett az is, hogy nem beszélnek a kanton többi lakosával egy nyelvet.

A soknemzetiségű országok példája azt mutatja, hogy ezek az országok nem válnak gyengébbé pusztán azért, hogy polgáraik több nyelvet beszélnek. Ami ezeket az államokat gyengévé teheti, csak az, hogy az egyik nemzet elnyomja, kizsákmányolja a másikat, az állam erejének jelentékeny részét leköti, hogy az elnyomott népeket az állami keretekben tartsa. Sok mindentől függ, hogy milyen formát ölt, milyen hevessé válik az ellenállás az elnyomással szemben. Közismert, hogy ez az ellenállás nem egyenes vonalú. Történelmi példák mutatják, hogy az uralkodó nemzet képviselőinek nemegyszer sikerült egymás ellen fordítani a leigázott népeket, sőt ily módon gyengíteni az uralkodó nemzetet belüli osztályharcot is, és ezzel növelni az egész államot összetartó kohézió erejét. 1848-ban még annak példáját is láttuk, hogyan kerülnek egymással szembe ugyanazok a nemzeti mozgalmak. Mindezzel már adva volt, hogy ugyanazok a tényezők, amelyek a magyarok osztrákellenességét szülték — a gazdasági és nemzeti elnyomás tudatosodása, a gazdasági fellendülés, a „tengerre magyar” stb. érdekeinek felszínre törése —, létrehozzák a horvátok, románok, szerbek, ruszinok magyarellenességét is. Bécsnek aztán már könnyű volt ígéretekkel, a vezetők lekenyerezésével ezt a magyarellenességet meglovagolni, és így az egyazon alapról kiinduló mozgalmak egyik része Európa legdicsőbb forradalmi mellett sorakozott fel, a másik része pedig a legsötétebb ellenforradalom szolgálatába szegődött. De az „oszd és uralkodj” taktika később is nemegyszer eredményesnek bizonyult, abban az értelemben, hogy a széthúzó, államot gyengítő erők egymást kötötték le, és ezzel az államot mentesítették attól, hogy túl sok erőt kössön le a széthúzó erők fékentartása.

Általában a nemzet egy sajátos elemet visz a központi kérdésbe: meddig túrnek az emberek egy rendszert, egy helyzetet. A társadalom ugyanis egész mechanizmust termelt ki arra, hogy az embereket a meg-

lévő keretben, a hétköznapi megszokott rendjében tartsa. Az osztály-társadalomban ez a rend az uralkodó osztály rendje, annak uralmát és hatalmát tartja fenn, és azt teszi minden változás elleni harc hordozójává. Ezt a rendet — és a fenntartásáról gondoskodó államot — nem lehet azonban egyszerűen az uralkodó osztállyal azonosítani. Nemcsak arról van szó, hogy az állam önállósulhat, mert a társadalom fölé emelt apparátus külön érdekekre és szempontokra tett szert. Még ettől is lényegesebb, hogy az állam a társadalom önvédelmi szerve is. Egyrészt gondoskodik arról, hogy a társadalom ne emésztődjön föl az osztályharcban, másrészt megszervezi a társadalmi vérkeringés zavartalanságát, gondoskodik arról, hogy a társadalom gépezete működésben maradjon, szavatolja a társadalmi szükségletek kielégítését. Ezért van az is, hogy az osztályharc nem akkor hoz változást, amikor az elégedetlenség eléri csúcsát, hanem amikor a tudatos erők a hétköznapi régi rendje helyébe újat tudnak állítani.

A nemzet szerepének lebecsülése közvetlenül kapcsolódik az állam-össztársadalmi szerepének lebecsüléséhez, osztálymivoltának abszolutizálásához. A nemzet ugyanis bizonyos közös érdekek ideológiai hordozója, tudatosodása, annak ideológiai megnyilvánulása, hogy az osztályszempontokon és érdekeken túlmenően vannak közös szempontok és érdekek is. Ezzel a nemzet fontos része lesz a társadalmi mechanizmusnak. Több más eszközzel — állam, vallás, erkölcs — együtt gondoskodik arról, hogy az emberek vállalják a hétköznapi életet, beletörődjenek a kötelezettségekbe; egyrészt — hegeli meghatározással élve — önként csinálják azt, amit muszáj, másrészt elfogadják a maguk helyét a társadalomban, hogy a társadalom működésben maradjon, ne essen szét egymástól független egyedekre, hanem az egyedek együtt gondoskodjanak a közös szükségletek közös kielégítéséről. Ebben a mechanizmusban a nemzet a társadalmilag létrehozott közösségi tudat eddig legerősebb formája. Az állam a maga apparátusával és erőszak-szerveivel, a vallás és az erkölcs a maga államot kiegészítő tilalmaival, csak a mechanizmusnak kordában tartó része, annak veszi elejét, hogy ez az ember kilépjen ebből a közösségből, megtagadja a közösségben éléssel járó kötelezettségek teljesítését. A nemzet viszont a mechanizmus pozitív része, a közösség tudatos vállalását, elfogadását, szolgálatát, tudatosodását jelenti.

Ezzel, szélesebb társadalmi keretbe állítva, rá is tapintottunk, hogyan kapcsolódik a nemzet az árutermeléshez. Az árutermelés a közösség gazdasági alapja: a társadalom, amely a munkamegosztás útján indult el, az árutermeléssel tartja fenn a kapcsolatot a társadalom egyes részei között, az áru és az árutermelő társadalom legabsztraktabb terméke, a pénz, kapocs a társadalom egymásról nem is tudó tagjai között. Az árutermelés tehát közösséget teremt az addig egymástól elszigetelt, egymástól független részek között, és ezzel a nemzetet alakulás, a nemzeti közösség létrejöttének hordozója is. Az már csak a dolog ideológiai része, hogy az árutermelést hordozó osztály, a burzsoázia, megteremti az árutermeléssel létrejött közösség ideológiáját, a nemzeti tudatot is. Az állami határ pedig ennek a közösségnek a keretét adja meg, és ezzel gondoskodik arról, hogy az állam által fenntartott és ápolt közösség erősebb lehet, mint a határ másik oldalához fűző nyelvi közösség.

Erről még csak annyit, hogy leegyszerűsítés volna, ha a nemzetet akár forradalmi, akár ellenforradalmi tényezőnek kiáltanánk ki. Ellenforradalmi annyira, amennyire a hétköznapiak azok. Az, hogy élni kell, és az élet fenntartásához gondoskodni kell bizonyos szükségletek kielégítéséről, mindig határt szabott minden forradalmi tevékenységnek, ha a tudatos erők — mint már mondtuk — nem tudják létrehozni a hétköznapiak új rendjét, amíg a forradalmi lendület tart, vagy ha a harc elhúzódik — partizánháborúvá alakult forradalom idején —, nem tudják megszervezni a hétköznapiakat, az embereket életben tartó mindennapi tevékenységet, akkor a forradalom halálra van ítéelve, és visszatérnek a régi hétköznapiak. A nemzeti tudat lehet ezeknek a hétköznapiaknak, az „élni kell”-nek az ideológiája, és ezzel ellenforradalmi tényező két szempontból is. Egyrészt gyengítheti a forradalmat: lefoghhatja a meglévő rend felborításának és újjal helyettesítésének irányzatát, az uralkodó osztály számára még elfogadható keretben, az osztályadalmi közösség szintjén tarthatja a forradalmat, vagyis a közös nemzeti érdeket érvényesítheti a sajátos osztályérdekekkel és szempontokkal szemben (ezért párosul a nemzeti elemek felülkerekedése reformizmussal: a meglévő keretben keresi a megoldást, nem pedig a keret áttörésével, az adott társadalmi rendszeren belül, és nem az új társadalmi rendszer létrehozásával). Másrészt, a nemzeti tudat a forradalmi megmozdulások szűkítésének tényezője is lehet, megakadályozhatja, hogy a forradalmi mozgalom eljusson addig, ameddig a legforradalmibb osztály elmehetne, a mozgalmat leállítja azon a ponton, ameddig a kevésbé forradalmi osztályok is elmehetnek (ezért nem váltották valóra a nemzeti forradalmi megmozdulások Marx reményeit, nem mentek addig, ameddig a nemzeti érdekeket is legkövetkezetesebben képviselő forradalmi osztály mehetett volna, nem hozták létre a proletariátus államát, hanem megrekedtek a többi osztály által is elfogadható nemzeti állam szintjén).

Ugyanakkor azonban a nemzeti tudat forradalmi és forradalmasító erő is lehet, egyik ideológiai formájává válhat az elégedetlenség feltörésének, tudatosíthatja az elnyomást, a helyzet tarthatatlanságát, tehát megadhatja azt a hájtó erőt, amely az embereket kényszeríti arra, hogy kilépjenek a hétköznapi megszokottságából és kockáztatni merjenek. (Ezért van az, hogy nemcsak a felszabadító mozgalmak nőttek át könnyen proletárforradalommá, mint Jugoszláviában, mert csak a KP hozhatta meg az igazán következetes harcot a nemzeti felszabadításért, míg a régi rend hívei — a király stb. — hajlandók voltak pakálni az elnyomóval, és minél kegyetlenebb lett az idegen elnyomás, annál nagyobb szükség volt a semmilyen kockázattal nem törődő szembeszegülésre, az akció-reakció törvénye alapján így szült a nagyobb kegyetlenség csak nagyobb forradalmi erőttől. Emellett a nemzeti mozzanat szerephez jutott a többi forradalomból is : a párizsi kommunéknál éppúgy, mint a pétervári felkelésnél, az utolsó lökést mégiscsak az adta meg az olyan sokfajta habozás leküzdéséhez: ne engedjük, hogy Párizs vagy Pétervár a németek kezére jusson.) Mivel az ember csakis tudatosan lázadhat, az elégedetlenségnek mindig valamilyen tudatos formát kell adni, a nemzeti motívumok pedig rendkívül alkalmasak arra, hogy — mint az egyik legerősebb ideológiai tényező — megadják ezt a tudatos formát.

A nemzet helyét és szerepét a történelemcsinálásban, a társadalomba olvadásban, mindig az egyednek a világhoz, a társadalomhoz való viszonya szempontjából kell vizsgálni. Ez a vizsgálat megkönnyíti a bonyolult kérdések megoldását. Ugyanakkor hozzásegít ahhoz, hogy megmagyarázzuk, miért játszhatott a nemzet olyan fontos szerepet az egyed életében. A magyarázatnál figyelembe kell vennünk mindazt, amit a pszichoanalízis új iskolája, elsősorban Fromm, feltárt. Fromm vizsgálatának egyik központi témája — amely majdnem valamennyi művében végighúzódik — a társadalmi jellem, amely az ő meghatározásában a következőket jelenti: „Ahhoz, hogy létezhesen, minden társadalomnak úgy kell megformálnia tagjainak jellemét, hogy azok kívánják megtenni azt, amit meg kell tenniük; társadalmi funkciójukat a tagokba kell ültetni, és valami olyasmivé tenni, amit ők belső szükségletből és nem kényszerből tesznek.”

A társadalmi jellem elméletének kiindulópontja, hogy a társadalom nemcsak azzal formálja az egyedet, hogy hat rá, hanem azzal is, hogy létrehozza azokat a szűrőket, amelyeken át kell menni az élményeknek, a benyomásoknak, amelyek úgyszólván kanalizálják az egyed és a világ közti kapcsolatot, megszabják, mit és hogyan lát, vesz észre az egyed a világból. Fromm nem tér ki külön arra, hogy van egy biológiai—fiziológiai szűrő is, amely ugyanúgy meghatározza, mit és mennyit látunk a világból, amely fizikai, földrajzi, evolúciós és egyéb tényezők hatására alakult ki. Példának említsük meg azt, hogy az ember az elektromágneses hullámok spektrumából csak a 0,4—0,8 milliméteres hullámhosszt látja, hallani ugyanígy csak bizonyos frekvenciájú hangokat hall. Minden más észlelésére képtelenek vagyunk. Így a világot nem olyanak látjuk, észleljük, amilyen, hanem csakis sajátos emberi módon olyannak, amilyennek az ember társadalmi gyakorlata — az érzékszervek és a világ iránti viszony formálásával is — létrehozta. Fromm ezt a biológiai—fiziológiai alapot már mint adottat föltételezi, és inkább a társadalmi szűrőket vizsgálja. Három ilyen társadalmi szűrőt említ, a nyelvet, a logikát és a tapasztalatot. Fejtegetése így reprodukálható: „A tapasztalat csak azzal a feltétellel juthat a tudatig, hogy észlelhetjük, egybekapcsolhatjuk, és rendezhetjük egy konceptuális rendszer és annak kategóriái formájában. Önmagában véve ez a rendszer a társadalmi fejlődés eredménye. Minden társadalom élettapasztalatával, a képzettársítás, érzékelés és észlelés módjával egy kategóriarendszert fejleszt ki, amely meghatározza a tudat formáját. Ez a rendszer mint társadalmilag meghatározott szűrő működik: a tapasztalat csak akkor jut a tudatig, ha át tud hatolni ezen a szűrőn.” Az egyik ilyen szűrő a nyelv: „A nyelv mint egész magában rejti az élettapasztalatot, nem más, mint az élet tapasztalati átélése meghatározott formájának megmerevedett kifejezése... A szűrő második formája, amely a tudatot lehetővé teszi, a logika, amely meghatározott kultúrában megszabja az emberi gondolkodás irányát... Amennyiben egy egyén olyan kultúrában él, amelyben nem szabad kételkedni az arisztotelészi logika helyességében, akkor számára rendkívül nehéz, ha ugyan nem lehetetlen, hogy tudatára ébredjen annak a tapasztalatnak, amely ellentmond az arisztotelészi logikának, tehát értelmetlen annak a kultúrának a szempontjából, amelyben az egyén él... A szűrő harmadik formája (a nyelv és logika mellett) a tapasztalat tartalma. Minden társadalom kizárja

bizonyos gondolatok és érzelmek gondolati megformálását, átélését és kifejezését. Vannak dolgok, amelyeket nemcsak hogy «nem csinálnak», hanem amelyekre még «gondolni sem szabad».

Azért foglalkoztunk kissé részletesebben a társadalmi jellem elméletével, mert szerintünk a legalkalmasabb annak a megmagyarázására, miért játszik a nemzet olyan fontos szerepet az egyed életében. A nyelv ugyanis nem egyszerűen a társadalmi kommunikáció eszköze — tehát nemcsak azt szabja meg, hogy az egyed kikkel érintkezhet, vagy ebben a több nyelvű világban legalábbis kikkel érintkezhet könnyebben —, hanem az ember gondolkodásának, tudatának nagyon lényeges formálója is. Csak így tudjuk társadalmi keretbe helyezni annak megdöbentően nagy hatását, hogy valaki — konkrétan szólva — magyarul álmodik, magyar versek és olvasmányok reminiszenciája, hatása él benne. A szókincs, az álmok, az emlékek, az olvasmányok, és mindaz, ami a nyelvhez kapcsolódik, együttvéve olyan egyedet meghatározó tényező, amelyet semmiképp sem szabad lebecsülni. A logika szűrője már kevésbé kapcsolódik a nemzethez, de a tapasztalat, ha kisebb mértékben is, mint a nyelv, már ismét a nemzethez fűződő egyedet meghatározó tényező. A tapasztalaton ebben a vonatkozásban értjük mindazt, amit az életmód, a kultúra, sőt a történelem — a múlt tapasztalata — közössége egy néphez tartozó egyed számára jelenthet. Törökországba kell látogatni, hogy az ember ennek igazán a tudatára ébredjen — ott látjuk csak igazán, hogy a mi tudatunkban kegyetlen gyilkosként, szörnyetegként élő szultánokból hogyan lesznek hatalmas, diadalmas, győzedelmes, dicsó hadvezérek. És ha egyszer rádöbbenünk, hogy a múlttól mi csak mint magyarok gondolkodhatunk, könnyebb felismerni, hogy a más is csak mint magyarok észlelhetjük.

Igy olvad egészbe az a tényező, amelynek a marxizmus eddig nem szentelt elég figyelmet: az ember csak mint magyar, szerb, francia stb. él, tudatát egy nyelv határozza meg és mindaz, amit a nyelv jelenthet — versek, ideológiák, olvasmányok, beszélgetések, a bölcsődaltól az utolsó búcsúig. Mindaz, ami tudatába hatol, amit még más nyelvekből is magának lefordít — mert még az idegen nyelven szerzett benyomások is a szó legtágabb értelmében csak fordításként juthatnak tudatunkig —, egy nemzet kollektív tapasztalata szerint alakul. Ezzel adva van, hogy a világ és a társadalom minden kérdéséhez csak mint magyar, szerb, francia stb. viszonyulhat, minden más csak a nemzeti elem közvetítésével jelentkezhet, még annak tudatára is, hogy munkás stb. csak annak alapján juthat el, hogy magyar, szerb, francia stb. Ezért a nemzet iránti helyes viszony kialakítása megköveteli, hogy a marxizmus jobban számoljon az áruterelés és társadalomba olvadás kérdésének egész bonyolult dialektikájával, és hogy hasznosítsa mindazt, amit a társadalmi jellem elmélete, az egyed és a társadalom közti viszony sokfajta vizsgálata eddig feltárt.

A GYAKORLAT

Számunkra mindez nemcsak történelmi vagy elméleti probléma. A nemzet helye és szerepe a szocializmus építésének egyik nagyon lényeges gyakorlati problémája lett. Erről legalább két jelenség tanús-

codik. Először is rádöbbenünk — vagy mondhatjuk úgy is: kénytelenek voltunk megállapítani —, nacionalizmus van, létezik és hat, a jelek szerint jobban, mint néhány évvel ezelőtt. És ennek a másik oldala :a nemzetek közötti viszonyokban megoldatlan problémák vannak. S a kettő együtt: a testvériség-egység jelszavával diadalmasan megharcolt népfelszabadító harc, a nemzeti kérdés világszerte példásnak elismert megoldása után ismét jelentkeznek a nemzeti egyenrangúság gyakorlati szavatolásának követelései és a nacionalizmus tünetei. Másodsor, mint kevésbé lényeges, de elgondolkodtató, az előző tényezőre felépülő tünet: a nemzeti kérdéstről kialakított, eddig rendkívül világos és kristálytiszt elméletek egyszerre ismét zűrzavarosakká váltak. Nem is az a legfontosabb, hogy ismét jelentkeztek — jelentkezhetek — a nyílt nacionalizmus jelszavai. Senki sem hitte, hogy a nacionalizmus teljesen kihalt, és ezért nem is az az igazán furcsa, hogy képviselői az első kedvező jelre úgy érezték, felüthetik fejüket. Az igazán elgondolkodtató az, hogy ebben a kérdésben a nyilvánvalóan nem nacionalista, sovinszta emberek nézetei is zavarosakká váltak, ismét vitathatókká lettek olyan kérdések, amelyeket már rég megválaszoltunk hittünk. Persze, ebben a tömkelegben jelentkeznek elfogadhatatlan nézetek is. Egy részük a marxizmustól idegen elemek betörését jelzi, kétes elvek visszakisértését a múltból. Más részük abból ered, hogy a kérdések tisztázatlanok, és nincs mindig meg az a biztos támaszt nyújtó marxista vezérvonal, amely a társadalom annyi más kérdésében rendelkezésre áll. Ismét más részük az etatizmus nyílt vagy burkolt visszasírásából ered. Hogy a dolog még furcsább legyen, nem is csak a bürokratizmus, az uniformizálás híveinél, hanem éppen a leghaladóbb, legantibürokratikusabb értelmiségnél is, amely tudatosan vagy a gondolatot végig nem gondolva, arra a következtetésre jutott, hogy az etatisztikus megoldások egy-egy tekintetben sokkal hatékonyabbak, és ezzel jobbak voltak — a régi választási rendszer jobban szavaltotta a nemzetiségek arányosabb képviselését, mint a demokratikusabb új; az alapok állami elosztása mellett kevesebb gonddal járt a többnyelvűséggel járó kiadások fedezése; a különféle kulcsok hatékonyabb megoldást hoztak, mint a külső beavatkozástól mentesebb öngazgatási mechanizmus. Végül a téves nézetek egy része az öngazgatói társadalom meg nem értését tükrözi.

Itt nem célunk sorra venni a különféle nézeteket, vagy éppen vitába szállni velük, hanem a nemzeti kérdés iránt megnövekedett, annyi formában jelentkező érdeklődés okainak társadalmi tartalmát próbálnánk vizsgálni. Persze azzal, hogy csak néhány mozzanatra világíthatunk rá. A nemzeti kérdés iránti fokozott érdeklődés annak a következménye, hogy a problémák ismét kielezettebb formában jelentkeznek, méghozzá két okból. Először is a szocializmus fejlődése — az árutermelés és a piaca termelés szabadabb érvényesülése a sztalin korszak lerázása után — ismét napirendre tűzte a megválaszolandó hitt kérdéseket. Másodsor pedig a nemzeti kérdés mintegy csomópontja mindazoknak a fogyatékoságoknak, amelyek az új helyzetben, a fejlődés mai szakaszán jelentkeznek.

A problémák egyik forrása állandó jellegű: nincsenek örökre megoldott problémák. A nemzetek egyenrangúsága, megfelelő arányú részvétele a társadalmi élet minden területén nem valami egy csapásra,

forradalmi vagy alkotmányos tettel elért megvalósulás, hanem éppúgy, mint annyi minden, csak cél marad, amelyhez csakis szakadatlanul közeledhetünk, anélkül, hogy bármikor, egyszer s mindenkorra, örök időkre elérhetnénk. A dialektika régi igazsága ez, de időnként, s egy-egy konkrét kérdésben néha emlékeztetni kell rá, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy még a marxisták körében is él a kommunizmusnak egy metafizikus elképzelése: a jövő társadalmá egy ponton eléri az ideális állapotot, amelyben örök időre megszűnik minden probléma. A végérvényesen megoldható kérdések metafizikus szemlélete sokáig érezte hatását a nemzeti kérdésen is. Azt hittük, hogy a leghaladóbb rendszer bevezetésével egy csapásra megoldottunk minden problémát. Ez a szemlélet több okból nem tartható fenn. Az egyik ok: a társadalomban semmi sincs önmagától, minden tegnapi eredmény csak mai tudatos emberi tevékenységgel tartható fenn. Ez az igazság Marx egyik leglényegesebb felfedezése, amely elvitte az elidegenülésnek fiatalkori értelmezésétől a kapitalista gazdaság titkainak megfejtéséig. A praxissal szemben minden átmenet, dialektikus kapcsolat nélkül jelentkező elidegenülés, meg az árufetiszizmus elmélete között — mely szerint a társadalmi erők és hatalmak csak látszólag szakadnak el az emberi tevékenységtől, valójában abból és az emberek közötti viszonyokból nőnek ki — a közvetítő kapocs a holt munka titkának megfejtése, aminek lényege, hogy a felhalmozott, befektetett tőke — termelőeszközök stb. — csakis az élő munkával tarthatók fenn. Abban a pillanatban, amint az élő munka megszűnik fenntartani, mozgásban tartani a termelőeszközökben rejlő holt munkát, a termelőeszközök használhatatlan ócskavassá stb. válnak. Így egy közgazdaságtani magyarázatként épül bele a marxizmusba a legkézzelfoghatóbb hétköznapi tény: a társadalomban semmi sem megy magától, hanem csakis emberek tarthatják mozgásban.

Ezzel adva van a már említett tétel is: minden tegnapi vívmány csak mai munkával, tudatos tevékenységgel tartható fenn, ami a mi témánkra vonatkoztatva azt jelenti, hogy a nemzetek közötti viszonyban mindig csak annyi van megoldva, amit ma megoldunk, és semmit sem segít rajtunk, hogy valamit már tegnap megoldottunk. Elég egy pillanatra elfeledkezni arról, hogy az emberi társadalomban minden csak tudatos mai tevékenység eredménye lehet, és máris jelentkeznek az egyszer és mindenkorra megoldottnak vélt problémák. Márpedig a nemzetek közötti viszony problémájáról — valljuk be — bizony elfeledkeztünk, pontosabban lebecsültük ezt a problémát. Elsősorban azért, mert azt hittük, elegendő volt megtalálni a világszerte példaképnek elismert megoldást, és máris megmenekültünk a tudatos munkálkodás kötelezettségétől. Vagyis arról van szó, hogy a nemzeti kérdésben a legtovább tartotta magát az a felfogás, hogy elég megtalálni a megoldást, máris minden rendben van. Míg például az öngazgatás terén összehasonlíthatatlanul előbb felismertük az alapvető igazságot: rendkívül hosszú és nehéz az út az elvi megoldás megtalálásától a gyakorlati megvalósulásig, és ha ma ezt a gyakorlati megoldást teljes egészében meg is találtuk — ami szintén csak elméletben lehetséges, hisz a valóság sohasem lehet az elképzeltnek pontos realizálása, mindig több vagy kevesebb, mindenképpen más —, akkor is holnap ismét tu-

datos tevékenységre van szükség, hogy ez a gyakorlati megoldás holnap is meglegyen.

A probléma lebecsülésének másik forrása a kérdés elméleti tisztázatlanságában rejlik. Még kielemezésre szorul, milyen kárt okozott a jugoszláv elméletnek és gyakorlatnak, hogy a sztalinizmus lerázása után a jugoszláv közfelfogásban az a nézet kerekedett felül, amit egyedközpontúságnak nevezhetünk. A XVIII. század goethei ideáljából, a fiatal Marxból, a polgári idealizmusból, az értelmiség romantikus antikapitalizmusából, és az ebből kinövő individualista szemléletből és a praxis elméletéből — a történelmet az ember csinálja, a történelemben és a társadalomban nincs semmi emberfölötti — egyaránt táplálkozik ez a fölfogás. Hozzá fűződnek a jugoszláv filozófia legértékesebb alkotásai — az egész úgynevezett zágrábi iskola —, de az öngazgatásra alapult gazdasági és jogrendszerünk legragyogóbb vívmányai is, az emberre, a közvetlen termelőre alapozott, azt kiindulópontnak, központnak elismerő rendszer. E közfelfogásnak az árnyoldala nem is itt nyilatkozott meg, hanem ott, hogy az egyedközpontúság elfeledtetett velünk néhány lényeges mozzanatot.

Ennek következményei megéreződnek a filozófián: a jugoszláv filozófia csak a sztalinizmussal szembeni ellenhatást tudta kibontakoztatni, de már nem volt ereje arra, hogy meghozza a szintézist is, és ezzel egyenrangú alkotásokkal bíró része legyen a világ filozófiai életének. Megéreződik társadalmi rendszerünkön: úgy tűnik, mintha nem vennék tudomást arról, hogy a történelmet nem az ember, hanem az emberek csinálják, és elhanyagoltuk a társadalomba olvadás egész bonyolult problematikáját. Megéreződik öngazgatói rendszerünkön; csak amikor a munkanélküliség jelentkezett, döbrentünk rá, hogy a közvetlen termelők jogaira épített rendszer az öngazgatás legelemibb föltételét, a munkát sem tudja szavatolni egyes tagjainak, ekkor ismertük fel, hogy megoldásnak nagyon kevés a közvetlen termelők jogainak elismerése, sőt még az öngazgatói társadalom alapsejtjei, a munkaközösségek, öngazgatói jogának kiharcolása, az alapsejtek önállóságának megteremtése, a piac hatása a központi irányítás és állami tervezés helyett. Az igazi nehézség akkor és ott támad, amikor gondoskodni kell a közvetlen termelők társadalomba olvadásáról, amikor elejét kell venni, hogy az alapsejtek, munkaközösségek, önállósága ne a kapitalizmus kezdeti szakaszának anarchiájára való visszatérést jelentse, létre kell hozni azt az öngazgatói mechanizmust, amely a részek összefogásában mindinkább az állami egység helyébe léphet, és helyébe kell hogy lépjen.

Egyszóval az egyedközpontúság nemcsak ragyogó eredményeket hozott, de el is terelte a figyelmet a lényeges problémákról: a társadalom sokkal bonyolultabb egész, mint amilyennek az egyed, a részek vizsgálata mutatja. Ezért sohasem szabad elfeledkezni Marx egyik lényeges tételéről: „Az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság, az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége”, ezért a marxizmus igazi tárgya „az emberi társadalom vagy a társadalmi emberiség”. A marxizmus nem az egyedet, helyét a társadalomban, jogait, szabadságát vizsgáló tudomány, hanem annak az elméleti és gyakorlati megfejtése, hogyan olvad az egyed a társadalomba, hogy ebből a kapitalizmus elleni harc, később pedig az

új társadalom megteremtéséért vívott harc legyen. (Ezért kell elgondolkoztatónak tartanunk, ha a szocializmussal kapcsolatos vizsgálatokban egy pillanatra is háttérbe szorul az államelhalás kérdése, a marxizmus kulcsproblémája, amelynek révén egész sereg más problémát megragadhatunk — akár azért, mert ez a téma tabu a bürokrácia számára, akár azért, mert valami többé-kevésbé elvont humanizmus kerül a marxista vizsgálódás előterébe.) A marxizmus lényeges problémáiról való megfeleledkezés különösen megbosszulja magát a nemzeti kérdésben. Itt látszik meg igazán, mennyire nem elegendő csak az egyedet vizsgálni. Sok nehézség forrása ugyanis már pusztán az a felfogás, hogy nálunk mindenki egyenrangú, senki sem nézi, hogy valaki szerb-e vagy magyar. Mert ez tényleg nagy vívmány, de csak addig elegendő, amíg csak az egyedet nézzük. Az ember azonban nemcsak egyed, hanem mindig valamilyen csoport tagja is. Látszólag ez nagyon egyszerű: hiába vagyok én egyenrangú minden más közvetlen termelővel, ha az én munkaközösségem csak minimális jövedelmet tud adni, a másokban pedig többletet osztanak; vagy a másik oldal: hiába van meg nekem mint egyednek minden jogom, ha nekem mint mondjuk kéményseprőnek, hátrányosabb a helyzetem a többi dolgozóval szemben. A nemzetnél még bonyolultabb a helyzet: az ember nem egyszerűen egyed, polgár, hanem emellett szerb, magyar stb. Amíg a kisebb-nagyobb csoportok szerepét nem ismerjük fel elméletileg és gyakorlatilag, amíg nem veszünk tudomást arról, hogy a nemzet rendkívül fontos, egyben bonyolult karika az ember társadalomba olvadásában, addig azt sem értjük meg, hogy az egyedek egyenrangúsága még nem oldja meg a problémát, a társadalomnak szavatolnia kell a csoportok egyenrangúságát is, és ebben a folyamatban a nemzetek egyenrangúságának szavatolása összehasonlíthatatlanul összetettebb probléma, mint az egyedek egyenrangúságának szavatolása.

Összegezve: a nemzeti kérdés előtérbe kerülése azért lepett meg bennünket, mert nem voltunk a probléma tudatában, vagy azért, mert azt hittük, hogy egy csapásra meg lehet valamit oldani, vagy mert nem számoltunk azzal, hogy a csoport, még inkább a nemzet, jóval több, mint a csoportot, nemzetet alkotó egyedek, tehát a vele kapcsolatos problémák megoldása külön erőfeszítést kíván. A meglepetés másik oka: nem vettük figyelembe, hogy a szocializmus általában, külön pedig annak öngazgatású formája maga is a problémák forrása lehet. A szocializmus annyiban, amennyiben érintetlenül hagyja a nacionalizmus alapjait. Szembe kell nézni a ténnyel, hogy a szocializmus is szülhet nacionalizmust, amennyiben ehhez megvan a gazdasági és politikai alapja. A gazdasági alap: a szocializmus nem valami ideális társadalmi rendszer, a javak elosztását nem a szükségletek, hanem más mércék alapján szervezi meg. Ez a mérce kapcsolatban állhat a piacra termeléssel, vagyis a társadalmi értékelésnek a piacon, a piac révén és a piac segítségével történő érvényesítésével. Ebben az esetben a szocializmus nacionalizmust szülhet, amennyiben a tudatos erők nem ellensúlyozzák az árutermelésnek, piaci gazdálkodásnak azokat a hatásait, amelyek nacionalizmushoz vezetnek —, extrajövedelem, aránytalan fejlődés, egy-egy vidék, gazdasági ág lemaradása stb. A tudatos beavatkozás pedig a nacionalizmusnak a szocializmusban is lehetséges politikai alapját erősítheti: a bürokraták és a profi irányítók által képviselt állami

érdek önállósodik, szembekerül az egyedi vagy különös érdekekkel. Ebben az esetben a soknemzetiségű országban — most már a szocializmus nemzetközi közösségében is — egyformán nacionalizmust szül, ha ez az önállósult állami érdek, egyetlen nemzet — a sztalini példa esetében a nagyorosz-, vagy a szélesebb közösségben egyetlen ország — mondjuk a csehszlovák esetben a Szovjetunió — érdekei képviselőtének formáját ölti, meg az is, ha ezzel a bürokratikus, önállósult, a társadalom és az egyedi, különös érdekek fölé emelkedett állami szempontokkal szembeni ellenállás egy nemzet elleni hangulat formáját ölti — ezért jelentkezik itt-ott az orosz- vagy szovjetellenesség, ami tagadhatatlanul nacionalista jelenség.

Igy lesz a nacionalizmus elleni harc rendkívül bonyolult, összetett és nehéz még a szocializmus körülményeiben is. A piac hatásának szabad érvényesülése meg ennek a hatásnak tudatos korlátozása egyaránt a nacionalizmus forrása lehet. Az öngazgatás nem varázsvessző, amely mindezeket a problémákat egy csapásra megoldja, csak a leselkedő veszélyek között járható utat jelzi. A nacionalizmus forrása lehet a piac hatásának felszabadítása is, mert lehetőséget nyújt arra, hogy a piaccal járó konkurrencia, vagy annak kirekesztése nemzeti formát öltjön, hogy az öngazgatással szembeni ellenállás, az állami érdekek önállósulása, holmi köztársasági érdek önállósulása formájában jelenjen meg. A mi konkrét jugoszláv esetünkben ezeket a nacionalista elemeket erősíti az intenzívebb, magasabb termelékenységű gazdálkodásra való áttérés tudatos erőfeszítésével teremtett helyzet: egyes vállalatok átmeneti nehézségei, a munkanélküliség jelentkezése, az extrajövedelem és az elmaradott vidékek fejlesztése kérdésének viszonylagos megoldatlansága stb.

Ilyen körülmények között nagyon is számolnunk kell azzal, hogy a mi soknemzetiségű társadalmunkban nacionalizmus formáját ölti az öngazgatás és a tudatos kommunista politikai tevékenység minden gyengesége és fogyatékosága. Nacionalizmussá válhat, vagy legalábbis a nemzetek közötti viszonyok rendezetlenségének formáját öltheti az öngazgatás minden elakadása vagy lelassulása. Egyrészt: ez az elakadás vagy lelassulás bizonyos vállalati csúcsok szempontjainak önállósulását hozhatja, és ez problémákat szülhet a nemzetek közötti viszonyban is (konkrétan szólva, ezzel magyarázható, hogy magyar többségű vállalatok sem folytatnak ennek a többségnek megfelelő ösztöndíj-politikát, a képviselői szervezetben való arányos részvételtől nem is szólva). Másrészt: a közvetlen öngazgatás fejlődésének vannak olyan problémái, amelyek közvetlenül összefüggnek a nemzetek közötti viszonyokkal, például a többnyelvűség mint az egyenrangú bekapcsolódás előfeltétele, és éppen ezért ezeknek a problémáknak a megoldatlansága akadályozhatja a közvetlen demokrácia felé való fejlődést. Így szövődhetnek bonyolult kölcsönhatásba a közvetlen öngazgatás és a nemzetek közötti viszonyok problémái.

Ugyanakkor a nemzetek közötti problémák számát gyarapítják az öngazgató társadalom egyéb irányú fejlődésének nehézségei, zökkenői és fennakadásai is. Gondolunk itt az önálló vállalatokat öngazgatói alapon összekötő társadalmi mechanizmus fogyatékoságaira. Már említettük, hogy az öngazgatással kapcsolatban az igazi probléma nem az, hogy a vállalatoknak öngazgatási önállóságot adjunk, hanem az,

hogyan hozzuk létre az állami mechanizmust helyettesítő összetartó mechanizmust, amely gondoskodik az önállósult részek harmonikus egészbe olvadásáról. E tekintetben minden fogyatékoság és probléma a nemzetek közötti problémák formáját ölti. Az már majdnem mind egy, hogy különben ezt a problémát a piac és az árutermelés anarhisztikus hatása vagy ezzel az anarchiával szembeszegülő, szövetségi vagy köztársasági formában önállósult, esetleg bürokratizálódott állami közbelépés szüli-e. Mind a kettő, a piaci anarchia és az állami mechanizmus fenntartása, tehát mindkét véglet, amelyet az öngazgatói mechanizmusnak le kell küzdeni, a nacionalizmus forrása lehet, és a nemzetek közötti viszony problémáit szülheti.

A tudatos, kommunista tevékenység fogyatékoságaival kapcsolatban ismét két dolgot kell megemlítenünk. Egyrészt számolni kell azzal, hogy a nacionalizmus a csomópontja mindazoknak az érdekeknek, amelyek szembeszegülnek az öngazgatás fejlődésével, a szövetségi vagy köztársasági etatizmustól a községi vagy vállalati bürokrácián, a szűkebb körben való irányítás hatalmi csoportjain át egészen az értelmiség azon törekvéséig, hogy valamilyen vélt vagy tényleges nemzeti érdekek képviselőjében harcoljon ki magának olyan helyet, amelyet az öngazgatói társadalom önmagában nem ad meg. Másrészt — éppen a fenti körülmény miatt — a KSZ hatékonyságának minden fogyatékosága a nemzetek közötti viszonyok terén legalább olyan súlyos következményekkel jár, mint az öngazgatás fejlesztésének bármelyik másik területén, súlyosabbakkal, mint a társadalmi és politikai élet sok más területén. És itt a KSZ-nek meg kell találnia a megoldást az átszervezés alapvető problémájára: most, amikor a KSZ nem hatalom — tehát a határozatok és az elfogadott elvek megvalósítását nem szavatolja a felsőbb pártszervek tevékenysége —, hogyan lehet végrehajtani a határozatokat, hogyan lehet érvényt szerezni az elvek gyakorlati megvalósulásának, ami nélkül a KSZ a passzív megfigyelő, legfeljebb a kritikus szemlélő szerepére kényszerül. A gyakorlati megvalósulás minden lelassulása vagy fennakadása szüli vagy felnagyítja a nemzetek közötti viszony problémáit. Másrészt az, hogy a nemzetek közötti viszonyra vonatkozó határozatok lassabban, nehezebben valósulnak meg, mint a KSZ többi határozatai, részben azzal is magyarázható, hogy nem folyó rendszeres tudományos munkásság a kérdés gyakorlati és elméleti vonatkozásainak marxista feldolgozásán.

*

Bármilyen oldalról is közelítjük meg a kérdést, mindig oda jutunk, hogy a nemzetek közötti viszonyoknak, általában a nemzeti kérdés marxista vizsgálatának az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelni. Ennek a vizsgálatnak következetesen hasznosítania kell a marxizmus ide vonatkozó felfedezését: nincsenek absztrakt nemzeti problémák, azokat le lehet és le kell vezetni más gazdasági, társadalmi problémákra. Ezeket a vizsgálatokat továbbá ki kell egészíteni a történelmi tapasztalatokkal és az egyedek társadalomba olvadásának bonyolult mechanizmusával — társadalmi jellem stb. —, s ez mind arra mutat, hogy ezeknek a kérdéseknek fontosabb szerepet kell biztosítani, mint eddig.